

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA HICAZ CEPHESİ VE MEDİNE SAVUNMASI

MESUT UYAR

I. Dünya Savaşı'nı kaybeden Osmanlı ordusunun savaş esnasındaki önemli başarılarından biri hiç şüphesiz Medine savunmasıdır. Asker sayısı ve imkânları açısından zayıf bir garnizon; akıllı, sabırlı ve ileri görüşlü bir generalin komutasında kendisinden katbekat üstün düşman birliklerine karşı uzun bir süre direnebilmiştir. Medine savunması, aksi takdirde Ürdün ve Filistin'de cephe gerisinde İngilizlere destek verebilme potansiyeline sahip isyancıları meşgul edip uzun süre oyalama başarısını göstermiştir. Savaş esnasında verilen bu önemli katkıya ilave olarak savunmanın başarısı yerel dengeleri Suudi-Vahabi ittifakı lehine değiştirmiştir.

Son yıllarda Birinci Dünya Savaşı'nın 100. yıldönümünün de etkisiyle genel olarak Arap İsyanı, özel olarak da Fahreddin Paşa ve Medine Savunması geniş kesimlerin ilgisini çekmeye başlamış ve birçok yayın yapılmıştır. Ne yazık ki bu ilgi ve yayınlar temelinde bu isyanı ve buna karşı icra edilen askeri harekâtı daha anlaşılır hale getirmediği gibi, mevcut efsaneler de pekiştirilmiş ve hatta yenileri icat edilmeye başlanmıştır. Her ne kadar Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüdler Başkanlığı 1978'de görünüşte oldukça kalın ve kapsamlı bir resmi askeri tarih kitabı yayımlamış da olsa, okunması ve anlaşılması güç olan bu kitap, literatüre ciddi bir katkı yapamamıştır. Bu yazıda Birinci Dünya Savaşı'nda Hicaz'da cereyan eden Osmanlı askeri harekâtının temel hususiyetleri incelenecektir.

Balkan Savaşları sonrasında icra edilen 1913 yeniden yapılandırması çerçevesinde Hicaz'daki birlikler 22. Bağımsız Hicaz Tümeni (128, 129 ve 130. piyade alayları, 22. Dağ Topçu Tabu-

ru ve muhtelif lojistik destek birlikleri) ismi altında teşkilatlandırıldı. Tümen komutanlığı emrinde Medine Muhafızlığı (bir tabur), iki demiryolu emniyet taburu, bir demiryolu inşaat taburu, muhtelif jandarma ve milis birlikleri de bulunmaktaydı. Kâğıt üstünde takviyeli bir tümen görünümü verse de 22. Tümen'in mevcudu 12.000 olması gerekirken ancak 3.935 idi. Muhafız, jandarma, demiryolu ve diğer birliklerin askerleri de dahil edildiğinde garnizon mevcudu zorlukla 6.000'e ulaşmaktaydı. Daha da kötüsü, bu düşük mevcut, muharip asker sayısını göstermemekteydi. Ciddi sayıda asker idari ve lojistik görevlere tahsis edilmişti, dolayısıyla bir savaş halinde işe yarayacaklardı. Asıl muharip birlik olan piyade taburlarının mevcutları 200 civarındaydı. Ayrıca çoğunluğu Anadolu ve Suriye kökenli olan askerler (özellikle astsubaylar ve gedikliler), uzun süredir Hicaz'da bulunmaları nedeniyle yerleşmiş, yerli kızlarla evlenmiş ve ailelerinin geçimlerini sürdürürebilmek için askeri görevleri-

ne ilave olarak muhtelif sivil işlerde çalışmaktaydı.²

Aynı zamanda valilik görevini de üstlenmiş olan tümen komutanının asıl görevi hac güvenliği ile hacıların nakli, barındırılması ve iâşesini sağlamaktı. Göçebe bedevi aşiretleri, askeri güç ve para ile itaat altına alınıp, hacılara ve yerleşik halka saldırıdan men edilmeye çalışılıyordu. Bu oldukça zor ve hassas dengelere dayalı bir görevdi. Devletin düzenli ödeme ve tahsisatları, aşiretleri hiç bir zaman tatmin etmediğinden, haydutluk ve soygunlar her daim devam etmekteydi. Vali, saldırıları düşük düzeyde tutup durumun kontrolden çıkmasını engellemekle yükümlüydü. Bir diğer önemli görev ve sorumluluğu ise, Mekke Şerifi'ni denetim altında ve devlete sadık tutmaktı.³

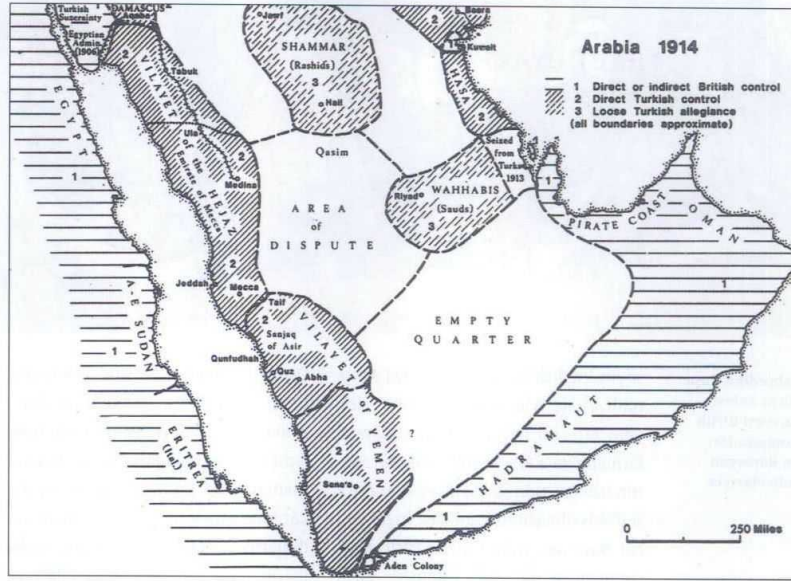
Osmanlı döneminde devletin Hicaz'a yönelik ilgisi ve tahsis edilen askeri güce göre şeriflerin otonomisi azalmış veya artmıştı.⁴ 1908'de İttihat ve Terakki partisinin itirazına rağmen

Sultan II. Abdülhamid, muhafazakâr devlet adamları ve İngiliz büyükelçisinin desteğiyle Mekke Şerifliği'ne atanan Hüseyin bin Ali⁵ var olan düzeni kendisi ve ailesi için temelden değiştirmek niyetindeydi. 1908'de Medine'ye ulaşan Hicaz Demiryolu bölgedeki güç dengesini şerifin ve büyük aşiretlerin aleyhine temelden değiştirmişti. Mekke Şerifi'nin Medine üzerindeki siyasi ve idari otoritesine son verilmişti. Yeni kurulan Medine Muhafızlığı doğrudan Şam'a bağlanmıştı. Her ne kadar Hüseyin, demiryolunun Mekke ve Cidde'ye uzatılmasını aşiretleri kışkırtmak da dahil muhtelif yöntemlerle engellese de bunun geçici bir başarı olduğunun farkındaydı. Hattı uzatmak için gereken ray ve diğer inşaat malzemesini Medine'ye depolayan devletin ilk fırsatta inşaata tekrar başlayacağını biliyordu.⁶ Yerel rakipleri olan Necd'deki Suudi-Vahabi ittifakı⁷ ile Asir'deki İdrisilere karşı⁸ Osmanlı'nın yeterli destek sağlamaması bir başka rahatsızlık konusuydu. Çünkü bu dini akımlar bedevi aşiretler üzerinde özellikle etkiliydi. Bedeviler kitleler halinde taraf değiştirmekteydi. Yaygın kanının aksine Şerif'in peygamber neslinden gelmek dışında dini bir otoritesi yoktu. Bölge halkı için Şerif yabancı bir gücün temsilcisi ve idarecisiydi. Osmanlı sistemi içinde eğitim görmüş ve İstanbul'da güçlü müttefikleri olan Hüseyin için asıl tehdit Osmanlı değil Necd Emiri Abdülaziz İbn Suud ve Asir Şeyhi Seyid Muhammed Ali İdris idi.⁹ Balkan yenilgileri sonrasında Şerif Hüseyin, Osmanlı devrinin bittiği kanısına varmıştı. Önce araçlar sonra oğlu Emir Abdullah ile Mısır'daki İngiliz sömürge idaresi ile irtibata geçti. Amacı Osmanlı'ya ve yerel rakiplerine karşı İngiliz korumasını temin etmektir.¹⁰

İttihat ve Terakki'nin önemli liderlerinden Albay Vehib (Kaçı)'ın 6 Ocak 1914'te Hicaz valisi ve tümen komutanı olarak atanması¹¹ Şerif Hüseyin'in koruyucu ve ittifak arayışını hızlandırdı. Vehib kısa bir inceleme ve durum değerlendirmesi sonrasında Hüseyin'in görevden alınması gerektiği sonucuna ulaştı.¹² Hüseyin'in İngilizler dışında Suriye'deki Arap

milliyetçi örgütleriyle de bağlantıları vardı. Lider ve askeri güç arayışı içindeki milliyetçi gruplar uzun süreden beri Şerif Hüseyin, İbn Suud ve Nuri Şaalan gibi yerel liderleri Osmanlı'ya karşı isyana kışkırtıyordu. Vehib'in göreve başlaması sonrasında Hüseyin, oğlu Faysal da dahil olmak üzere muhtelif araçlar vasıtasıyla milliyet-

tümen, Kanal Seferi'nde kullanılmak kaydıyla sadece 1.500 asker takviye alabilirdi. Yerli halk geleneksel olarak askerlikten muaf sayıldığından bunlardan istifade imkânı yoktu. Hacı olarak gelip Hicaz kasabalarına yerleşmiş Anadolu, Suriye ve Irak kökenlileri askere alma ve paralı asker bulma girişimlerine ise Şerif Hüseyin

Arabistan yarımadası, 1914.

çilerle ilişkilerini geliştirdi. Faysal, sivil aydın ve ileri gelenlerin gizli örgütü el-Fatat'a ve askerlerin kurduğu başka bir gizli örgüt el-Ahd'a yemin ederek üye oldu. Uzun görüşmeler sonrasında bu iki örgüt temsilcileriyle anlaşma sağlandı ve Arapların toprak taleplerini içeren Şam protokolü hazırlandı. Şerif Hüseyin bu örgütler namına İngilizlerle görüşme yetkisini aldı. Yaptıkları plana göre İngilizlerle anlaşıp destekleri sağlandıktan sonra koordineli bir şekilde Suriye ve Hicaz'da isyan başlayacaktı.¹³ Şerif Hüseyin'i Vehib'in gazabından seferberliğin ilanı ve İstanbul'daki mütefikleri kurtardı.

2 Ağustos 1914'te ilan edilen genel seferberliğe göre 22. Tümen, Arabistan yarımadasındaki diğer birliklerle beraber seferberlik kapsamı dışında tutulmuştu.¹⁴ Ancak savaş tehdidiyle icra edilmesi gereken bir sürü ilave görev çıktığı gibi garnizonun personel, silah ve teçhizat eksikliklerinin giderilmesi aciliyet kazanmıştı. Vehib'in bütün çabalarına rağmen

mani olmuştu. Kendi sorumluluk bölgesinin emniyetini bile sağlama becerisi olmayan tümene Kanal Seferi'ne katılması emrinin verilmesiyle Vehib vakit ve enerjisini bu seferin hazırlık ve icrasına tahsis etmek zorunda kaldı. Hüseyin, verdiği sözlere ve Suriye Genel Valisi ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'dan aldığı tahsisat ve silahlara rağmen bir gönüllü deve birliği (Akıncı Hecinsüvar Alayı) dışında Kanal Seferi'ne katkı sağlamadı. Bu bariz itaatsizliğe, Vehib ve Medine Muhafızı Hasan Basri (Nayan) Paşa'nın şikayetleri ve diğer emarelere rağmen Hüseyin görevden alınmadı. Dahası en önemli destekçisi Said Halim Paşa ve Cemal Paşa'nın devreye girmesi sonucunda Vehib İstanbul'a çağrıldı (10 Şubat 1915) ve yerine Galib (Pasiner) Paşa atandı.¹⁵

Sarıkamış Harekâtı esnasında uğradığı muameleden dolayı Enver Paşa ve İttihatçılara kırgın ve kızgın olan Galib Paşa, Vehib'in aksine Şerif Hüseyin ile iyi geçindi ve onu rahat bıraktı.¹⁶ Bu rahatlık sayesinde Hü-

**Fahreddin Paşa,
Hicaz Seferi
Kuvveti Birlik
komutanları
ve karargah
subaylarıyla.**

seyin İngilizlerle ve Suriye'deki Arap milliyetçileriyle görüşmelerine devam etti. Bu uygun ortama rağmen Osmanlı'ya karşı ayaklanma sürecinin uzamasında Şerif Hüseyin'in aşırı tedbirli olmasının yanı sıra İngilizlerin başından itibaren istikrarlı davranmaması da etkili olmuştu. Başlangıçta Osmanlı cihadına karşı Şerif Hüseyin'i mutlaka kullanmak isteyen İngiliz idareciler, Hindistan sömürge valiliğinin muhalefeti ve Çanakkale harekâtının başlaması nedeniyle bir süre sadece düşük düzeyde görüşmelerle yetinmişti. Çanakkale'deki başarısızlığın aşikârlaşması ve buradaki birliklerin tahliye mecburiyeti ortaya çıkınca bu kez paniğe kapılıp Hüseyin ile görüşmeleri neticelendirmeye kalkıştılar. Uzun pazarlıklar sonrasında İngilizler kendilerince büyük tavizler verdiler ve Şerif Hüseyin'in Ağustos ayında ayaklanması kararlaştırıldı.¹⁷

İngilizlerin Şerif Hüseyin'in isyanından beklentileri büyüktü. Çanakkale'de ağır bir yenilgiye uğramış, Kut el-Amare'de 13.000 İngiliz ve Hintli asker teslim olmuştu. İngiliz prestijinin Müslüman dünyasında yerle bir olduğu değerlendiriliyordu. Mısır'da kuvvetli bir garnizon olmasına rağmen Osmanlı ordusunun yeni bir Süveyş Kanalı seferinden endişe ediliyordu. Hüseyin'in

Osmanlı cihadını tersine çevireceği bütün Arapların Osmanlı'ya karşı ayaklanmak için onun işaretini beklediği inancı hakimdi. Daha temkinli olanlar bile bütün Araplar isyana katılmasa dahi ileri gelenlerin ve aydınların harekete geçeceğini, daha da önemlisi ordudaki Arap subay ve askerlerin isyan edeceğini veya hiç değilse kitleler halinde firar ederek Şerif Hüseyin'in isyan bayrağı etrafında toplanacaklarını bekliyordu.¹⁸ Mısır'da sürgünde bulunan Arap aydınları abartılı haber ve hikayelerle beklentileri yükseltiyorlardı. Çanakkale'de cepheden firar ederek İngilizlere sığınan Teğmen Muhammed Şerif el-Faruki, el-Ahd'in ordu içindeki örgütlenmesi, gücü ve planları hakkında verdiği gerçek dışı bilgilerle mevcut abartılı kanı ve beklentileri iyice pekiştirmişti. Aksi takdirde İngilizler, Hicaz ve Arabistan Yarımadasıyla sınırlı kalacak bir isyana bu derece kaynak aktarıp desteklemez ve umutlarını bağlamazdı.¹⁹

Beklenmedik gelişmeler İngilizlerin ve Hüseyin'in planlarını bozdu. 4. Ordu birlikleri Mayıs ayından itibaren partiler halinde Çanakkale muharebelerine sevk edilmeye başlayınca isyan vurucu gücünü kaybetti. Cemal Paşa ise uzun bir tereddüt sonrasında Suriye'deki ileri gelen Arap milliyetçilerini tutuklatıp yargılamaya

başladı. Güç durumda kalan Şerif Hüseyin gerçekte Yemen için teşkil edilen takviyeli bir tabur gücündeki Stotzingen²⁰ seferi kuvvetinin aslında kendisini görevden almak için görevlendirildiği şüphesiyle İngilizlere bile haber vermeden harekete geçmeye karar verdi. Yaz sıcakları gelmeden Galib Paşa'yı karargâhı ile vilayetin yazlık idare merkezi Taif'e gitmesi konusunda zaten ikna etmişti. Böylelikle 22. Tümen birbirinin destek mesafesinde bulunmayan üç ayrı garnizona (Mekke, Cidde ve Taif) her birinde ikişer tabur bulunacak şekilde dağılmış oldu. Bu güvence ile Hüseyin ilk darbeyi Basri Paşa komutasındaki Medine garnizonuna vurmaya karar verdi. Oğulları Ali ve Faysal komutasında yaklaşık 5.000 aşiret savaşçısı 2. Kanal Seferi'ne katılma gerekçesiyle Medine'deydi. Ondan sonra parçalar halinde 22. Tümen'e saldırmayı düşünmekteydi.²¹

Hüseyin'in hesaplarını Basri Paşa'nın uyanıklığı bozdu. Çok uzun süreden beri Şam'ı ve İstanbul'u Şerif Hüseyin konusunda bıkmı usanmadan uyararak Basri Paşa, Medine'deki Hüseyin taraftarlarını sıkı takip altında tutarak Mekke'den gönderilen bir haberciyi yakalatmayı başarmıştı. Sorgu sonucu isyan planından haberdar olup gelişmelerden hemen Cemal Paşa'yı bilgilendirdi. Hüseyin'in niyetleri konu-

sunda artık şüphesi kalmayan Cemal Paşa, o tarihte kendisinin yardımcılığını ve 12. Kolordu Komutanlığı'nı yapmakta olan Fahreddin (Türkkan) Paşa'yı bir tabur askerle acil olarak 23 Mayıs'ta Medine'ye gönderdi. 5 Haziran 1916'da Ali ve Faysal yaklaşık 20.000 isyancı ile iki ayrı istikametten Medine garnizonuna saldırdıklarında beklenmedik bir direnç ile karşılaşılıp geri çekilmek zorunda kaldılar. Büyük umutlar bağlanan isyan ilk adımda yenilgiye uğramıştı.²²

Bu ilk yenilgi sonrasında isyancılar 22. Tümen'in birliklerine saldırmaya başladılar. Galib Paşa'nın, Cemal ve Basri paşalarla ilişkileri o kadar kötüydü ki onların uyarılarını dikkate almayıp Şerif Hüseyin'e itimat etmeye devam etti. Bu yüzden tümen birlikleri hazırlıksızdı ve telgraf hatları koparıldığından Medine'de başlayan isyandan habersizdi. 9 Haziran'da saldırıya maruz kalan Binbaşı Hüseyin Hüsni (Kalkışlı) komutasındaki Cidde garnizonu (128. Alay 1. ve 2. taburlar) zorlanmadan bu saldırıyı geri püskürttü. Bu başarısızlık üzerine iki İngiliz zırhlısı Cidde'yi yedi gün boyunca bombardımana tabii tuttu. Kasaba halkının yoğun baskısına maruz kalan ve bir halk isyanının

çıkacağına anlayan Hüseyin Hüsni 16 Haziran'da teslim olmak mecburiyetinde kaldı. İsyan Mekke'de 10 Haziran'da başladı. Medine ve Cidde'deki gelişmelerden habersiz olan garnizon (128. Alay 3. Tabur ve 130. Alay 2. Tabur) gafil avlandı. Birlikler şehir içinde üç ayrı yerde (hükümet konağı, kışla ve Ecyad Kalesi) konuşlanmıştı. Hükümet konağındaki garnizon komutanı Binbaşı Ziya liderliğindeki grup ertesi gün teslim olurken kışladakiler 9 Temmuz'a kadar dayandılar. Kendi başlarına Ecyad Kalesi'ndeki direnişi kıramayan isyancılar İngilizlerin gönderdiği Mısır topçu bataryaları sayesinde kaleyi 25 Temmuz'da ele geçirmeyi başardı. İsyanın merkezi olan Mekke'de gafil avlanmalarına rağmen Osmanlı askerlerinin bu kadar uzun dayanabilmesi Şerif Hüseyin'in askeri açıdan ne kadar zayıf olduğunu göstermesi açısından anlamlıdır. Taif Kalesi'ne saldırı 12 Haziran'da başladı. Galib Paşa emrindeki garnizon (129. Alay 1. ve 3. taburlar) kolaylıkla saldırılarla baş etti. Ama asker aileleri de şehirde bulunduğu için Galib Paşa kuşatmayı yarma girişiminde bulunamadı. Taif, Mısır topçu bataryaları gelip bombardımana başlayınca kadar dayandı ve 22 Eylül'de teslim oldu.

Galib Paşa şahsi ve siyasi nedenlerle devlete ve onun temsilcilerine küsmeyip onların uyarılarını dikkate alsa ve olası bir isyana yönelik hazırlık yapsaydı, muhtemelen Şerif Hüseyin'in isyanı başlar başlamaz bastırılabilirdi. Onun gafleti yüzünden 22. Tümen umutsuz bir direniş sonrasında teslim olmak zorunda kaldı.²³

Birbiri ardına Hicaz'ın bütün önemli yerleşim yerlerinde başlayan isyan ile isyancıların Cidde ve Mekke'de kazandıkları ilk başarılar Fahreddin Paşa'yı yıldırmadı. Tam tersine büyük risk alarak elindeki birlikleri azami düzeyde kullandı. Önce Medine ve civarını isyancılar ve onlara destek veren aşiretlerden temizledi. Bu esnada Cemal Paşa bulabildiği birlikleri peyderpey Medine'ye göndermeye başladı. İlk olarak eski adıyla Stotzigen yeni adıyla Hayri Bey Müfrezesi (22 Temmuz'da 130. Piyade Alayı 3. Tabur adını aldı) Medine'ye gelirken 10 Haziran'da Yarbay Süleyman Şevket komutasındaki iki taburlu 130. Piyade Alayı, ardından Gazze'den Hicaz gönüllülerinden kurulu Akıncı Hecinsüvar Alayı ve 22 Haziran'da Binbaşı Ahmed Nuri (Diriker) komutasındaki 42. Piyade Alayı ulaştı. Çok sonrala-

Mekke Hükümet Konağı ve Ecyad Kalesi.

rı 55. Piyade Alayı'nın gelmesiyle bu birlikler 14 Kasım 1916'da Yarbay Necib komutasında 58. Tümen'in altında yeniden teşkilatlandırıldı.²⁴

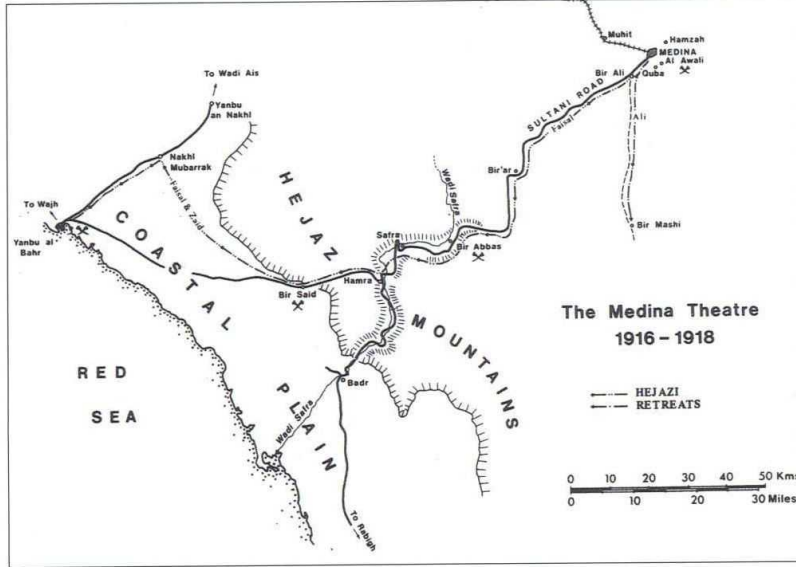
Kendine güveni iyice yükselen Fahreddin Paşa'nın ikinci adımı iki koldan Mekke ve Medine'nin limanı Yanbu istikametlerinde ilerlemek

hakimiyetindeki kasabaların devlete desteği arttı. Demiryolu sayesinde sosyo-ekonomik statü ve refahları artan küçük aşiretler ise Osmanlı saflarında yer almaya devam ettiler. Bu konuda şunu da belirtmek gerekir ki çoğu aşiret hangi tarafı desteklerse desteklesin karşı tarafla irtibatı koparmamıştır. Aşiret ileri gelenle-

edilmişti. Mısır Seferi Kuvveti Komutanı General Archibald Murray'nin bütün itirazlarına rağmen iki tugay gerektiğinde Hicaz'a sevk edilmek üzere tahsis edildi. Osmanlı ilerleyişini geciktirmek ve cephedeki durum hakkında sağlıklı ve düzenli haber almak için bölgeye uçak filosu gönderilmesi kararı alınıp hava pistleri inşa edilmeye başlandı.²⁵

İngiliz kaynaklarında "Rabigh Krizi" adıyla anılan bu panik bütün Arap vilayetlerinin isyan edeceği hayalini yitirdiği gibi Şerif Hüseyin ve onun aşiret ordusunun Hicaz'da bile tutunamayacağı ve kapsamlı değişiklikler yapılmazsa isyanın bastırılacağı endişesine yol açtı. Sonuçta İngilizler Hicaz cephesindeki hareketin idaresine doğrudan dahil olmaya, her büyük aşiret birliğine siyasi ve askeri danışmanlar göndermeye ve bir Arap düzenli ordusu kurmaya karar verdiler. Savaşın sonu Arabistanlı Lawrence adıyla şöhret kazanacak olan Yüzbaşı Thomas E. Lawrence Hicaz'a gönderilen siyasi danışmanlardan biriydi. Emir Faysal'ın danışmanı ve irtibat subayı olarak görevlendirildi. Onun gibi siyasi veya askeri danışmanlık görevleri üstlenen yirmiden fazla İngiliz ve yarım düzine Fransız subayı vardı. Bunlara ilave olarak takviye birlik komutanları ve muhtelif muharebe hizmet destek subayları da Hicaz'da göreve başladılar.²⁷

Hüseyin-İngiliz cephesinde bu gelişmeler yaşanırken Fahreddin Paşa başarılı ama cüretkâr planının altında ezilmekteydi. Liman kasabaları ve Mekke'yi ele geçirip elde tutacak sayıda muharip askere sahip değildi. Harekâta toplam 6.000 asker katılmıştı. Kendilerinden kat ve kat güçlü düşmana karşı büyük fedakârlık göstererek yarı aç bir şekilde savaşmış bu zaferleri kazanan askerlerin aynı koşullarda devam etme imkân ve kabiliyetleri yoktu. Acilen asker ve silah takviyesi ile yeterli ve düzenli ikmal desteğine ihtiyaç duyulmaktaydı. İstanbul ve Şam; Fahreddin Paşa'nın daha fazla asker, ağır silah, cephane ve yiyecek taleplerini baştan reddetti. Asıl cephe Sina'daydı ve Fahreddin Paşa'dan istenen elindeki imkânlarla

Medine hareket alanı.

oldu. Önce Mekke yolunu koruyan güneydeki Emir Ali'nin yaklaşık 8.000 mevcutlu aşiret birliği ile doğudaki Emir Abdullah'ın 4.000 mevcutlu birliğine taarruz etti. Müteakiben Yanbu yolundaki Emir Faysal'ın 8.000 mevcutlu birliğine taarruz edip bir seri küçük muharebelerle bunları yenilgiye uğratarak geri çekilmeye zorladı. Sayıca daha fazla olmasına rağmen tutunamayan Faysal 8 Aralık'ta Yanbu'ya İngiliz zırhlılarının korumasına sığındı. Bu zaferler sayesinde Fahreddin Paşa hangi tarafı destekleyeceği konusunda tereddüt yaşayan aşiretleri ve diğer ahalinin desteğini kazandı veya hiç değilse tarafsız kalmalarını temin etti. Zaten Osmanlı'yı destekleyen Şammar aşiret federasyonu lideri Hail Emiri Abdülaziz İbn Reşid ile güven tazelenirken İngilizlerin gizli müttefiki Necd Emiri Abdülaziz İbn Suud tarafsız kalmayı tercih etti. İsyancı bedevilerin Mekke dahil ele geçirdikleri her şehirde ayırt etmeden her yeri ve herkesi yağmalaması yerleşik halkı çok korkutmuştu. Osmanlı

rinden biri o tarafın adamı rolünü üstlenmiş savaşın değişen durumuna göre sıkıntı çekmeden aşiretin taraf değiştirmesini temin etmişti.²⁵

Fahreddin Paşa'nın beklenmedik zaferleri Şerif Hüseyin-İngiliz kampında büyük bir krizin patlak vermesine neden oldu. Hüseyin'in oğullarının komutasındaki aşiret ordusu denetimden çıkıp dağılmaya başladı. Ordunun muhafaza edilebilmesi için daha fazla altın, silah, cephane ve yiyeceğe ihtiyaç vardı. Ayrıca Yanbu ve Mekke yolundaki Rabigh limanlarının savunulabilmesi için zırhlılara, yabancı topçu ve makineli tüfek birliklerine de gereksinim duyulmaktaydı. Bölgedeki İngiliz temsilcilerinin felâket haberleriyle dolu mesajları kısa süre içerisinde etkisini gösterdi. İngiliz ve Fransızlar Hicaz'a daha fazla para, silah ve yiyecek gönderdikleri gibi topçu bataryaları ve makineli tüfek bölüklerinin sevkياتına başladılar. Dini bir sorun çıkmaması için topçu ve makineli tüfek personeli Mısırlı ve Cezayirli subay ve askerlerden teşkil

el-Sabah bile bu kârlı ticarete dahil olmuştu. İşin ilginç tarafı erzak Hindistan'dan yasal olarak Kuveyt veya diğer Körfez şeyhlikleri tarafından ithal ediliyordu. Sonra erzak muhtelif kaçakçı grupları arasında el değiştirilerek Medine'ye ulaşıyordu. İbn Suud bu ticarete doğrudan dahil olmasa da kervanlardan geçiş ücreti alıyor, kendi tüccarlarının kaçakçılığa katılmasına ses çıkarmıyordu. Buna çok kızan İngilizler birkaç kez Kuveyt ve bütün Körfez sahillerine abluka uygulamaya bile kalkıştı. Kaçakçılık zamanla o kadar büyüdü ki Şerif Hüseyin'in müttefikleri İngilizlerin verdiği erzakı Osmanlı'ya satmaya başladı. Demiryolu ve kaçakçılıkla gelen erzak ile yetinmeyen Fahreddin Paşa su kaynaklarını, tarlaları ve hurma bahçelerini islah ettirerek ziraate başladı. Böylelikle hem kendi kendine yeterliliği arttırmaya çalışıyor hem de tarla ve bahçelerde çalışmak askerlerin tekdüze hayatlarına bir renk getirdiği onları meşgul ettiği için morallerini de artırıyordu. Bu iş o kadar başarılı oldu ki Fahreddin Paşa büyük bayındırlık faaliyetlerine bile girişti. Tren istasyonu büyütüldü, uzun ve geniş bir cadde, çeşmeler ve parklar inşa edildi ve dini yapılar tamir edildi.³²

Medine'de yemek dağıtımı.

Fahreddin Paşa'nın yiyecek ve moral-motivasyon dışında önemli bir başka sorunu ise askerlerin sıhhatiydi. Dışarıdan bütünlüme personeli gelmediği için emrindeki askerleri sağlıklı ve zinde tutmak zorundaydı. Askerler tam olarak doyurulmasa da dengeli beslenmelerini sağladı. Hijyen, temizlik ve koruyucu sağlık tedbirlerine büyük önem verdi ve kurallara uymayanları cezalandırdı. Sina-Filistin cephesinde her ay yaklaşık Medine garnizonunun mevcudu kadar asker hastalık ve bakımsızlık yüzünden zayıf olurken Fahreddin Paşa 1918 yazına kadar askerlerini büyük ölçüde sağlıklı tuttu onlara sahip çıktı. Ne yazık ki o tarihte bütün dünyayı etkileyen İspanyol nezlesi muhtemel kaçakçılar vasıtasıyla Medine'ye ulaştı ve büyük zayıyata neden oldu.³³

Fahreddin Paşa'nın tek sorunu Medine'nin savunulması değildi. Daha da önemlisi yaklaşık 1000 kilometre uzunluğundaki Hicaz Demiryolu hattını korumak ve işler halde tutmak mecburiyetindeydi. Maan-Medine arasındaki hat Medine yakınlarındaki Hediye esas olmak üzere ikiye bölündü. Fahreddin Paşa, Hediye'ye kadar sorumlu olurken

geri kalan asıl bölüm Mersinli Cemal Paşa komutasında yerli ve toparlama birliklerden teşkil edilen 1. Kuvve-i Mürettebe'nin sorumluluğuna verildi. Yaygın kanaatin aksine demiryolu güvenlik ve işletme için tahsis edilen birliklerin çoğu yerel birliklerdi. Askerlerinin çoğunluğunu bölgeden temin eden üç demiryolu koruma taburu, iki demiryolu inşa taburu, dört jandarma taburu ve gönüllü aşiret hecin bölükleri daimi rotasyon eden iki ilâ dört piyade taburu, az sayıda makinelî tüfek ve topçu ile takviye edilmişti. Yani sanıldığı gibi Sina cephesinden bir sürü birlik değil sadece bir alay çekilmişti.³⁴

Arap yorumcu ve tarihçilerin Fahreddin Paşa'ya yönelik en büyük suçlama, Medine ahalisini zorunlu göçe tabi tutup Suriye ve Anadolu'ya nakletmesidir. Kuşatma uzadıkça sivil nüfusu beslemek büyük bir sorun haline geldiği gibi halkın artan huzursuzluğu güvenliği de tehdit ediyordu. Zorunlu göç tabii ki sivil halkta büyük eziyet ve acıya neden oldu ama bu sayede hayatta kaldıkları da unutulmamalıdır. Göç ettirilen Medinelilerin savaştan sonra mal ve mülklerini kaybetmelerine Fahreddin Paşa değil Şerif Hüseyin ve onun müttefiki

aşiretler neden olmuştur.³⁵ Paşaya yöneltilen ikinci büyük suçlama ise başta Hz. Muhammed'in türbesi olmak üzere şehirdeki camii ve dini yapılarıdaki kutsal emanetler, değerli taş ve metallerden yapılmış eşyaları İstanbul'a göndermesidir (14 Mayıs 1917). Kendisinin ve Cemal Paşa'nın bunların bir kısmını yağmaladığı ise bu suçlamanın önemli bir parçasıdır. Medine teslim olduktan sonra Şerif Hüseyin İngilizlere başvurarak Hz. Osman'ın Kuranı Kerim'i ve diğer eşyaların geri verilmesini istedi. İstanbul, Kasım 1918'den itibaren İngiliz denetimine girmesine rağmen bu istek yerine getirilmemiştir. Günümüzde bu eşyaların çoğunluğu Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenmektedir. Fahreddin Paşa ve Şerif Hüseyin'in zamanında hazırladığı listeler arşivlerde mevcuttur. Bu iddia ve rivayetlerin sonlandırılması için yapılması gereken bu listelerin mukayese edilip bahse konu eşyaların nerede olduğunu kontrol edilmesidir.³⁶

Osmanlı birliklerinin Medine'ye çekilmesiyle inisiyatifini ele geçiren Şerif Hüseyin ve İngilizler önceliği düzenli ordu kurulmasına ve Hicaz Demiryoluna saldırılara verdi. Hedef bir an önce Medine'yi ele geçirmek ve Arap ordusunu Suriye'ye sevk etmektir. Suriye isyana katılmadığı, Arap isyancılar doğrudan doğruya Mısır Seferi Kuvvetine yardım etmediği sürece isyanın İngilizler için bir önemi ve faydası yoktu. Medine dayandığı sürece isyan ordusunun önemli bir kısmı Hicaz'da kalmak zorundaydı. İngiliz uzmanlar tarafından eğitilen bedevi sabotaj timleri demiryolu hattı ve trenlere saldırıları arttırdılar. Her ne kadar Lawrence bunun kendi fikri olduğunu iddia etse de bedeviler demiryolunun inşa edilmeye başladığı dönemden bu yana hattı patlayıcı maddelerle tahrip etmekteydi. Yeni dönemde bu iş daha planlı ve etkin yapılmaya başlandı. Bunun fikir babası ve komutanı ise Yüzbaşı Herbert Garland'dı.³⁷

24 Ocak 1917'de Vec limanı ele geçirilinceye kadar sabotajlar az sayıda ve çoğunlukla etkisizdi. Vec bir üs haline geldikten sonra hatta ulaşmak ve

demiryolunu tahrip kolaylaştı. Ancak halâ istenen başarı yani hattın tamamen ulaşımına kapanması gerçekleştirilemedi. Çoğunlukla İngiliz uzmanlar bedevilerin sabotaj seferlerine katılmıyordu. Bedeviler ya en riskli şekilde tahrip yapmaya çalışıyor ya da hiç gitmeyip yalan tahrip raporları veriyorlardı. Çünkü hattın güvenliğini sağlayan Osmanlı ve aşiret birlikleri deneyimliydi. Sadece istasyon ve mevzilerde statik savunma yapılmıyor, devriyeler ve çöl içinde bekleyen takip müfrezeleriyle saldırılarıyla aktif mücadele ediliyordu. Üstelik Medine'de bol miktarda ray ve inşaat malzemesi vardı. Sabotaj başarılı bile olsa demiryolu inşaatları hızlı bir şekilde hattı onarıp demiryolunu açık tutuyorlardı. 1917 yazına kadarki dönemde sabotajlar rahatsızlık verici ama tehlikeli değildi. Bu tarihten sonra iş ciddileşti ve daha fazla asker ve kaynak demiryolu güvenlik ve tamirine tahsis edilmeye başlandı. 1917 yılı boyunca toplam 130 ciddi saldırı gerçekleşirken, 30 Nisan 1918'de bir günde 300 farklı yerde hat tahrip edildi.³⁸

Hicaz cephesinde kazanılan başarılarla rağmen İstanbul ve Şam için, Medine ve Hicaz Demiryolu zaten kısıtlı olan asker ve kaynakların (özellikle trenlerin) boşu boşuna harcandığı yer olarak görülmekteydi. Özellikle Vec düştükten sonra her an bir felâket olacağı endişesi yaşanmaktaydı. Fahreddin Paşa'nın inatçılığı ve daimi istekleri sonunda amiri ve dostu Cemal Paşa'yı bile kızdırdı. Enver Paşa'nın onayı ile görevden alınması ve yerine tahliyeyi icra etmek üzere başarılı bir generalin atanması kararlaştırıldı. Bu görev için seçilen Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa kısa bir inceleme sonrasında Fahreddin Paşa'ya rağmen bir tahliyenin mümkün olmadığını anladı ve görevi kabul etmedi. Yoğun ve ateşli tartışmalar ardından 4 Mart 1917'de Enver Paşa Medine'nin kademeli olarak tahliyesi emrini verdi. Önce aileler, sivil memurlar ve hayati öneme haiz olmayan birlikler tahliye edildi. Ancak muharip birliklerin tahliyesine başlanmadan Fahreddin Paşa elinden gelen her yöntemi uygulayarak bunu durdurmayı başardı.

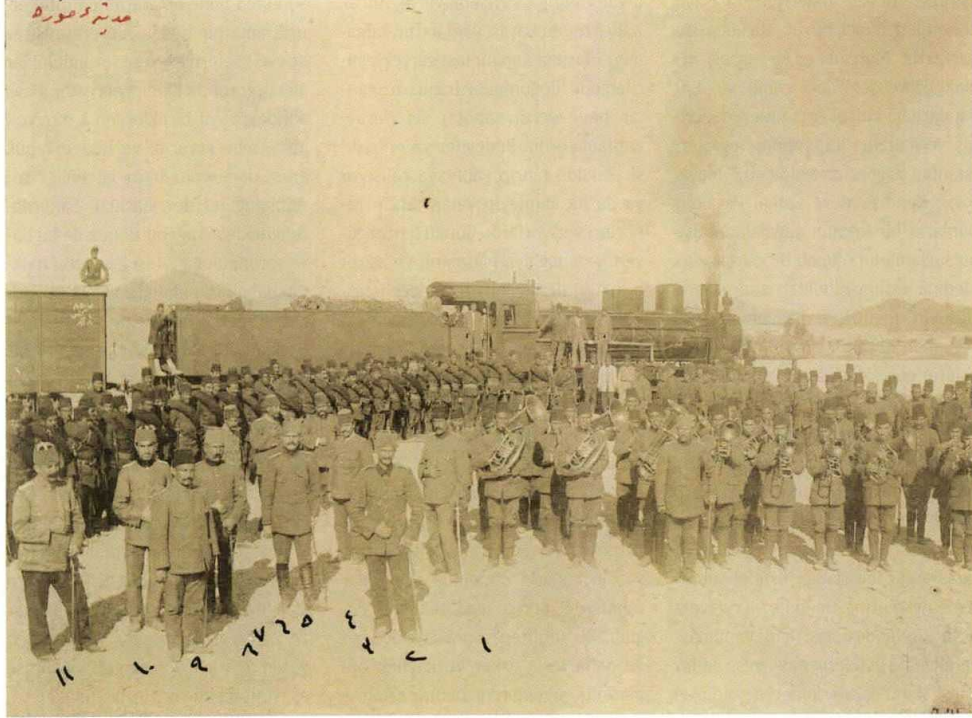
Sonunda tahliye kararını da iptal ettirdi ama bir bedel ödeyerek. Hicaz Kuvve-i Seferiyesi yeni sorumluluklar almak zorunda kaldı. Fahreddin Paşa elindeki zayıf birliklerden 2. Kuvve-i Mürettebe kuracak ve Hediye-Tebük arası demiryolu hattı güvenliği sorumluluğunu devralacaktı. Saldırıların gitgide arttığı bir dönemde bu ilave sorumluluğun ifası için yerel halktan daha fazla muhafız ve gönüllü temin etmek gerekecekti.³⁹ Fahreddin Paşa'nın inatçılığı ve ısrarı büyük bir felâketi önledi. Telgraf hatları tamir edilemeyecek kadar tahrip olduğu için Medine ve Şam arasındaki haberleşme telsiz vasıtasıyla yapılmaktaydı. İngiliz istihbaratı tahliye emrini içeren şifreyi tespit edip deşifre etmişti. Osmanlı garnizonunu tahliye esnasında imha etmek için oldukça ayrıntılı hazırlıklar yapılmıştı. Tahliye kararı uygulansaydı muhtemelen yüzlerce asker ölecek geri kalanı ise esir düşecekti. Böyle bir felâket sadece Arabistan yarımadasında değil diğer Arap diyarlarında da dengeleri Osmanlı aleyhine çevirme potansiyelindeydi.⁴⁰

Medine'nin bütün çabalara rağmen kısa veya orta vadede düşmeyeceğini idrak eden İngilizler, Şerif Hüseyin'in ordusunun hiç değilse bir kısmını Filistin'de çarpışan Mısır Seferi Kuvveti'ne destek vermek üzere kuzeye sevk etmek istedi. Ali ve Abdullah Medine'de kalırken, Faysal komutasında teşkil edilen kuzey ordusu önce Akabe, müteakiben Maan istikametine sevk edildi. 6 Temmuz 1917'de Akabe ele geçirildikten sonra İngilizlerin bütün dikkati kuzey Ürdün bölgesine kaydı. Bütün bu menfi gelişmelere rağmen Hicaz demiryolu Nisan 1918'e kadar işletilmeye devam etti.⁴¹

Hat tamamen kesildikten sonra beklenti Medine'nin teslim olmasıydı. Bu gerçekleşmedi. Fahreddin Paşa Medine direnişinin devam etmesinin sadece iki aşiret ordusunu meşgul etmekle kalmadığını, Şerif Hüseyin'in bölgedeki prestijini zayıflattığını, İbn Suud'u güçlendirdiğinin farkındaydı. Başta da belirttiğimiz gibi Hüseyin'in en önemli amacı Osmanlı'dan ziya-

Hicaz demiryolunun Medine'ye ulaşması ve ilk trenle garnizonun takviye edilmesi.

de, savaştan ve İngiliz desteğinden istifade ile yerel rakiplerini bertaraf etmekte. Zaten Şerif Hüseyin, Abdullah'ın birliğini büyük ölçüde İbn Suud yanlılarını kontrol altında tutmakla görevlendirmişti ama başarılı olamadı. Vahabi tebliğciler Şerif Hüseyin'in İngilizlerle işbirliğini ve Medine'deki başarısızlığını etkin bir şekilde kullanarak taraftar topluyorlardı. Abdullah'ın Hurma ve Turaba seferlerinde Vahabiler karşısında yenilmesi ise başka bir ağır darbe oldu.⁴²

Büyük bir endişe ile bir an önce Medine'yi ele geçirmek isteyen Şerif Hüseyin, Filistin-Suriye cephesinde gerçekleşen İngiliz zaferleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 30 Ekim'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayıp savaştan çekilmesiyle amacına geç de olsa ulaştığını düşündü. Fahreddin Paşa bir kez daha Hüseyin'in planlarını bozdu. Önce İngilizleri sonra İstanbul'dan gönderilen özel askeri ve sivil delegasyonlarla kendisine bildirilen ateşkes antlaşması hükümlerini, hükümetin ve ordunun emirlerini türlü bahanelerle kabul etmedi. Garnizona yetecek altı aylık erzak vardı ve bekledikçe pazarlık şansının arttığının farkındaydı. Ama-

cı Şerif Hüseyin'i daha da kötü duruma düşürmek ve askerlerini esarete düşürmeden memlekete götürülebilmekte. Hesaba katmadığı, şimdiye kadar sadakatle emirlerini yerine getiren üst rütbeli subayların bu son gelişmeler hakkında ne düşündüğüyü. Yıllardır büyük zorluklar altında görevlerini ifa eden ve son dönemde yüzlerce hasta askerle uğraşan subaylardan bazıları sabır ve tahammüllerinin sonuna gelmişti. Ateşkesi ve İstanbul'dan gelen emirleri öğrenince bir kumpasla Fahreddin Paşa'yı tutuklayıp 9 Ocak 1918'de Medine'yi teslim ettiler. Ertesi gün Abdullah'ın aşiret ordusu şehre girdi ve büyük bir yağma ve talana başladı. Fahreddin Paşa ve yürüyebilecek konumdaki askerler Mısır'a harp esiri kamplarına gönderilirken, hasta askerlerin bir süre daha Kızılay kontrolündeki hastanelerde tedavileri devam etti ve sonra tahliye edildiler.⁴³

I. Dünya Savaşı'nı kaybeden Osmanlı ordusunun savaş esnasındaki önemli başarılarından biri hiç şüphesiz Medine savunmasıdır. Mevcut ve imkan açısından zayıf bir garnizon akıllı, sabırlı ve ileri görüşlü bir generalin komutasında kendisinden katbekat

üstün düşman birliklerine karşı savaşın resmi bitiş tarihinin ötesinde bir süre direnebilmiştir. Medine savunması, aksi takdirde Ürdün ve Filistin'de cephe gerisinde İngilizlere destek verebilme potansiyeline sahip isyancıları meşgul edip uzun süre oyalama başarısı göstermiştir. Savaş esnasında verilen bu önemli katkıya ilave olarak savunmanın başarısı yerel dengeleri Suudi-Vahabi ittifakı lehine değiştirmiştir. Günümüzde yapılması gereken sadece Medine savunması değil Hicaz, Asir ve Yemen cephelerini de içerecek şekilde, I. Dünya Savaşı'nda Arabistan yarımadasında gerçekleşen askeri harekâtı yerli ve yabancı arşivlere dayanarak yazmaktır. Aksi takdirde mevcut hatalı kanı ve efsaneleri sonlandırmayacağımız gibi yenilerinin doğmasını engelleyemeyiz. Uzun savaş boyunca Arabistan'da şehit düşen veya gazi olan Osmanlı askerleri ve aileleri daha kaliteli ve tarafsız tarih çalışmalarına layık oldukları gibi, Türkiye ve Orta Doğu'da barışın tesisi ve iyi ilişkiler için ortak tarihimizi yalan ve efsanelerden uzak bir şekilde daha iyi anlamamız gerekmektedir.

MESUT UYAR

ANTALYA BİLİM ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

- 1 Şükrü Erkal, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Hicaz, Asir, Yemen Cephesi ve Libya Harekâtı*, c. 6, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978.
- 2 Erkal, age, s. 78-83, 98-99, kuruluş 3.
- 3 Saleh Muhammad Al-Amr, *The Hijaz under Ottoman Rule 1869-1914: Ottoman Vail, the Shari' of Mecca, and the Growth of British Influence*, Riyadh University Publications, Riyadh, 1978, s. 60-110; Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen, Hicaz Meselesi*, (ed) Osman S. Kocahanoglu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 172-181; Joshua Teitelbaum, *The Rise and Fall of the Hashimite Kingdom of Arabia*, Hurst & Company, London, 2001, s. 11-32.
- 4 Ş. Tufan Buzpinar, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-80", *Middle Eastern Studies*, c. 31, no. 1, Ocak 1995, s. 101-104, 111-112; İrtem, age, s. 185-190, 195-202; William Ochsenwald, "Ironic Origins: Arab Nationalism in the Hijaz, 1882-1914", (ed) Rashid Khalidi vd., *The Origins of Arab Nationalism*, Columbia University Press, New York, 1991, s. 190-192.
- 5 Türkiye'de hakim olan kanunun aksine Hüseyin bin Ali, Mekke Şerifliği için seçilme özelliklerine haiz 832 adaydan sadece bir tanesiydi. Hatta İttihad ve Terakki'nin aidatı Ali Haydar başlangıçta daha avantajlı bir konumdaydı. Randall Baker, *King Hussein and the Kingdom of Hejaz*, The Olander Press, New York, 1979, s. 14-17; Teitelbaum, age, s. 37-42; Mary C. Wilson, "The Hashemites, the Arab Revolt, and Arab Nationalism", (ed) Rashid Khalidi vd., *The Origins of Arab Nationalism*, Columbia University Press, New York, 1991, s. 206-207.
- 6 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayınları, İstanbul, 1994, s. 134-138, 217-222, 236-238, 244-250; Ochsenwald, age, s. 194-196; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, ks. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 193-195; İrtem, age, s. 203-207; Baker, age, s. 22-23; Teitelbaum, age, s. 66-68.
- 7 Muhammad Abdul Bari, "The Early Wahhabis and the Sharifs of Makkah", *Journal of the Pakistan Historical Society*, c. 3, no. 2, Nisan 1955, s. 91-104; P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922: A Political History*, Longmans Green, London, 1966, s. 149-154, 179-180.
- 8 John Baldry, *The Idrisi Emirate of South East Arabia*, The Isis Press, İstanbul, 2015, s. 83-99.
- 9 David Howarth, *The Desert King: A Life of Ibn Saud*, Collins, London, 1964, s. 90-93; Elizabeth Monroe, *Philly of Arabia*, Quartet Books, London, 1973, s. 68, 70; Gary Troeller, *The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of the House of Saud*, Frank Cass, London, 1976, s. 38-39; Teitelbaum, age, s. 56-65, 75; Baker, age, s. 24-28.
- 10 G.P. Gooch, Harold Temperley (ed), *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, c. 10, ks. 2, His Majesty's Stationary Office, London, 1938, s. 826-832; Ronald Storrs, *Orientalism*, Ivor Nicholson & Watson Limited, London, 1937, s. 142-143; Joseph Kostiner, "The Hashemite Tribal Confederacy of the Arab Revolt, 1916-17", (ed) Edward Ingram, *National and International Politics in the Middle East: Essays in Honour of Elie Kedourie*, Frank Cass, London, 1986, s. 126-128; Wilson, age, s. 210-212; Bayur, age, c. 2, ks. 3, s. 195-199; Teitelbaum, age, s. 46-53; Baker, age, s. 46-48. İngilizlerle Osmanlıya karşı ittifak kurma girişimleri geçmiştir de denenmişti. Buzpinar, age, s. 105-109.
- 11 Harbiye Nezareti Zât İşleri Erkân Defterleri, c. 2, no. 357, Harp Akademileri Kütüphanesi
- 12 George Macmunn, Cyril Falls, *Military Operations Egypt & Palestine*, c.1, His Majesty's Stationary Office, London, 1928, s. 211-214; Eliezer Tauber, *The Arab Movements in World War I*, Frank Cass, London, 1993, s. 68-69; Baker, age, s. 43; Erkal, age, s. 19; Teitelbaum, age, s. 69-71; Feridun Kandemir, *Peysamberimizin Gölgesinde Son Türkler: Medine Müdafaaası*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 15.
- 13 Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihad ve Terakki. I. Dünya Savaşı Anıları*, (ed.) Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s. 271-272, 283; Tauber, age, s. 59-79; Baker, age, s. 57-58, 64-66.
- 14 Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, c. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991, s. 112, 116, 167, 179, 271.
- 15 Cemal Paşa, age, s. 178, 191-192, 196, 268-269; Erkal, age, s. 19-20, 84, 131-133; Kandemir, age, s. 15-17, 419-425; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, ks. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 236-237. Şerif Hüseyin'in İngiliz desteğiyle isyana kalkışabileceği konusunda Alman istihbaratı da İstanbul'u birkaç kez ikaz etmişti. D. M. McKale, "German Intelligence Activity and the Turks in the Egyptian and Palestine Campaigns", (ed) Yigal Sheffy, Shaul Shai, *The First World War: Middle Eastern Perspective*, Israel Society for Military History, Tel Aviv, 2000, s. 121-124.
- 16 Kandemir, age, s. 429-432; Bayur, age, c. 3, ks. 3, s. 240-241.
- 17 Storrs, age, s. 172-189; T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph*, Book Club Associates, London, 1979, s. 21-28; Briton Cooper Busch, *Britain, India and the Arabs 1914-1921*, University of California Press, Berkeley, 1971, s. 56-81, 89-99; Macmunn, Falls, age, s. 214-220; Bayur, age, c. 3, ks. 3, s. 241-248; Tauber, age, s. 68-77, 80; Baker, age, s. 214-220.
- 18 David J. Charlwood, "The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence", *British Journal of Middle Eastern Studies*, c. 42, no. 2, 2015, s. 243-252; M.W. Daly, *The Sirdar: Sir Reginald Wingate and the British Empire in the Middle East*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1997, s. 203-205, 227-228, 270; Macmunn, Falls, age, s. 214-216.
- 19 Eliezer Tauber, "The Role of Lieutenant Muhammad Sharif al-Faruqi - New Light on Anglo-Arab Relations", *Asian and African Studies*, c. 24, no. 1, Mart 1990, s. 19-35; Macmunn, Falls, age, s. 216-217, 228-230; John B. Glubb, *Britain and the Arabs: A Study of Fifty Years 1908-1958*, Hodder & Stoughton, London, 1959, s. 62-63.
- 20 Binbaşı Freiherr Othmar von Stotzingen komutasında Alman teknisyenler ve takviyeli bir Osmanlı piyade taburundan kurulu askeri misyonun asıl amacı Yemen'de büyük bir telsiz istasyonu kurarak hem Doğu Afrika'daki Alman birlikleri ile irtibat tesis etmek hem de İngiliz sömürgelerine yönelik propaganda yapmaktır. Şerif Hüseyin isyanı patlak verince piyade birliği Medine'ye gönderildi ama Almanlar Şam'da bırakıldı.
- 21 Cemal Paşa, age, s. 193-194, 260-265, 270-271, 284-286; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, ks. 3, s. 248-262, 265-267; Kandemir, age, s. 19-22, 27-30; Lawrence, age, s. 34; Suleiman Mousa, T.E. Lawrence: *An Arab View*, (trans) Albert Butros, Oxford University Press, London, 1966, s. 15; Tauber, *The Arab Movements in World War I*, s. 66, 80; Macmunn, Falls, age, s. 220-221.
- 22 Cemal Paşa, age, s. 198, 290-297; Erkal, age, s. 171-178, 835-836; Naci Kaşif Kıcıman, *Medine Müdafaaası: Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?*, Sebül Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 23, 32-37.
- Kandemir, age, s. 31-38, 448-460; Tauber, age, s. 81; Baker, age, s. 105; Teitelbaum, age, s. 78; Macmunn, Falls, age, s. 224.
- 23 Bayur, age, c. 3, ks. 3, s. 240-241, 265-273, 275-276; Kıcıman, age, s. 35; Kandemir, age, s. 432-447, 462-465; Erkal, age, s. 215-253; Tauber, *The Arab Movements in World War I*, s. 81-82; Teitelbaum, age, s. 78-81; Macmunn, Falls, age, s. 225-227.
- 24 Erkal, age, s. 174-179, 185, 189, 203, kuruluş 12; Ahmet Nuri Diriker, *Cephelerde Bir Ömür*, (ed) Ahmet Diriker, İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 70-74; Kıcıman, age, s. 34, 37-45, 67.
- 25 "Summary of the Hejaz Revolt", 31 Ağustos 1918, *National Archives*, Kew, WO 106/55, s. 1-2; Erkal, age, s. 189-214; Kıcıman, age, s. 52-56, 69-76, 85-87, 110-113; M. Talha Çiçek, "The Tribal Partners of Empire in Arabia: The Ottomans and the Rashidis of Najd, 1880-1918", *New Perspectives on Turkey*, no. 56, 2017, s. 124-127; Daniel Siverfarb, "The Anglo-Najd Treaty of December 1915", *Middle Eastern Studies*, c. 16, no. 3, Ekim 1980, s. 170-176; Lawrence, age, s. 14, 43, 51, 69-70, 121-122; Kandemir, age, s. 40, 462.
- 26 John Fisher, "The Rabegh Crisis, 1916-17: A Comparatively Trivial Question or A Self-Willed Disaster", *Middle Eastern Studies*, c. 38, no. 3, Temmuz 2002, s. 73-85; Lawrence, age, s. 35-36, 42-45, 53, 62-65, 86, 92-94; Pascal Le Pautremat, "La Mission du Lieutenantcolonel Brémond au Hedjaz 1916-1917", *Guerres mondiales et conflits contemporains*, no. 221, Ocak 2006, s. 24-26.
- 27 Lawrence, age, s. 82-83, 105-106, 124; Fisher, age, s. 86-88; Le Pautremat, age, s. 19-20, 25-27.
- 28 Kandemir, age, s. 53-56; Erkal, age, s. 255-265; Lawrence, age, s. 95-98.
- 29 Kandemir, age, s. 165.
- 30 Lawrence, age, s. 66, 72-74, 96, 99, 121, 129, 142; Erkal, age, s. 301-314; Elie Kedourie, "The Surrender of Medina, January 1919", *Middle Eastern Studies*, c. 13, no.1, Ocak 1977, s. 124-129; Kıcıman, age, s. 109.
- 31 Erkal, age, s. 278-281, 293-298, 315-317; Kıcıman, age, s. 170-171, 246-252.
- 32 Kıcıman, age, s. 105, 111, 196-197, 234, 265-270; Kandemir, age, s. 43, 136.
- 33 Kıcıman, age, s. 147-151, 225-226.
- 34 Erkal, age, s. 341-343; Kıcıman, age, s. 77-78, 83.
- 35 Alia el Bakri, "Memories of the Beloved: Oral Histories from the 1916-19 Siege of Medina", *International Journal of Middle Eastern Studies*, c. 46, 2014, s. 708-713; Kedourie, age, s. 134-137; Kıcıman, age, s. 93, 101-103.
- 36 Kıcıman, age, s. 27-29, 93, 101-103; Kandemir, age, s. 81-82, 523.
- 37 Yigal Sheffy, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign*, Frank Cass, London, 1998, s. 25-26, 45; Mustafa Tevfik, *Gelibolu Müfrezesi: Yüzbaşı Mustafa Tevfik'in Ölümlük Mücadelesi*, Zafer Güler (ed.), Truva Yayınları, İstanbul, 2007, s. 33-98; Lawrence, age, s. 139.
- 38 "Summary of the Hejaz Revolt", age, s. 2-4; Kandemir, age, s. 103-118; Erkal, age, s. 268-273, 343-347, 351-356; Kedourie, age, s. 125-130; Kıcıman, age, s. 98-99.
- 39 Kandemir, age, s. 44-45, 66-80; Erkal, age, s. 327-341; Kıcıman, age, s. 87-91, 99, 121; Çiçek, age, s. 127.
- 40 Lawrence, age, s. 133-134, 149; Sheffy, age, s. 246-249; Kıcıman, age, s. 260-263.
- 41 Erkal, age, s. 347-356; Kıcıman, age, s. 155-156.
- 42 Kıcıman, age, s. 187-188; Kandemir, age, s. 364-366.
- 43 Captain Wiggin, "Interview with Captain Zia, Turkish Envoy", 18 January 1919; Colonel Wilson, "Interview with Fakhrieddin Pasha", 15 January 1919, *National Archives*, Kew, FO 608/114; Kıcıman, age, s. 327-424; Kandemir, age, s. 172-223; Erkal, age, s. 375-386; Kedourie, age, s. 131-136.